

УДК 821.161.2

Ганна Віват,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри українознавства та лінгводидактики
Одеської національної академії харчових технологій
(м. Одеса, Україна),

Ольга Гриньків,
викладач кафедри українознавства та лінгводидактики
Одеської національної академії харчових технологій
(м. Одеса, Україна)

МІСЦЕ І РОЛЬ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ПОЕТИЧНОМУ ПРОСТОРІ ЛІНИ КОСТЕНКО

У роботі на матеріалі роману у віршах «Маруся Чурай» розглянуто смислову та функціональну роль прислів'їв, приказок, афоризмів, крилатих слів та інших паремій у художньому світі Ліни Костенко. Аналіз одного тексту дав можливість простежити процес акумуляції індивідуального авторського мислення, оприявленого як через використання зразків малих фольклорних жанрів, так і через власні влучні висловлювання, які стали крилатими і набули неабиякої ваги у жанрі поетичного лаконізму, оскільки являють собою максимально ущільнені сюжетні схеми, що одним-двома реченнями відкривають цілі пласти людського буття.

Ключові слова: прислів'я, приказки, крилаті слова, афоризми, паремії, фольклорні жанри, інтертекст, алюзії, ремінісценції, цитації.

В работе на материале романа «Маруся Чурай» рассмотрено смысловую и функциональную роль пословиц, поговорок, афоризмов, крылатых слов и других паремий в художественном мире Лины Костенко. Анализ одного текста сделал возможным проследить процесс аккумуляции индивидуального авторского мышления, обнаруженного как посредством использования малых фольклорных жанров, так и посредством собственных оригинальных высказываний, которые стали крылатыми и приобрели важнейшее значение в жанре поэтического лаконизма, так как представляют собой максимально уплотнённые сюжетные схемы, в которых при помощи одного-двух предложений открываются целые пласты человеческого бытия.

Ключевые слова: пословицы, поговорки, крылатые слова, афоризмы, паремии, фольклорные жанры, интертекст, аллюзии, реминисценции, цитации.

The semantic and functional role of proverbs in the novel «Marusya Churay» is considered in the article, sayings, aphorisms, catchwords and other

paremias in Lina Kostenko art world have been investigated. The analysis of one text made possible to track a process of accumulation of the individual author's thinking published both by using of small folklore genres and by means of own original statements which became winged and gained the extreme importance in a genre of poetic laconicism as represent most condensed topic schemes in which by means of one-two sentences the whole layers of human being open.

Key words: *proverbs, sayings, catchwords, aphorisms, folklore genres, intertext, hints, reminiscences, tsitation.*

Поетична творчість Ліни Костенко привертала й привертає увагу дослідників, оскільки містить таку потужну силу слова, таку розмаїту багатогранність форми й змісту, що є невичерпною в її осягненні. Відгуки про творчість поетеси були досить різними в різні часи. Так, маємо ґрунтовні розвідки Олени Бідюк, В'ячеслава Брюховецького, Петра Іванишина, Мирослави Мельник і Юрія Карпенка, Тетяни Коляди, у яких розглянуто художні особливості поетичного простору мисткині: філософські мотиви, образність мислення, психологічні аспекти, онімний простір, діалог із фольклорною традицією тощо.

За творчістю Ліни Костенко захищено кандидатські та докторські дисертації: С. Барабаш «Творчість Ліни Костенко в ідейно-художньому контексті літературної доби» [1]; О. Ковалевський «Ліна Костенко: філософія бунту й «філософія серця» [5], І. Пономаренко «Художня своєрідність поезії Ліни Костенко (Інтертекстуальність і феномен агону)» [10]; Н. Криловець «Філософська поезія Ліни Костенко» [7] та ін.

У всіх вищезазначених роботах є багато цікавих спостережень щодо творчого доробку поетеси. Особливо нашу увагу привернула дисертаційна робота І. Пономаренко [10], оскільки в ній розглянуто проблеми інтертекстуальних параметрів лірики Ліни Костенко, які наразі знаходяться у сфері наукових зацікавлень авторів цієї статті. Однак у жодному з вищезазначених досліджень не йдеться про такий різновид інтертекстуальних сходжень як прислів'я, приказки та інші крилаті вислови у контексті поетичної творчості Ліни Костенко, які б могли стати суттєвим доповненням до глибшого осягнення творчості поетеси, а відтак мета нашої роботи полягає у визначенні місця й ролі фразеологізмів у художній картині світу Ліни Костенко (на матеріалі роману у віршах «Маруся Чурай»).

Згідно з поставленою метою наше дослідження передбачає вирішення таких завдань:

- висвітлити багатоаспектність використання народних прислів'їв та приказок у романі Ліни Костенко «Маруся Чурай»;
- проаналізувати особливості функціонування прислів'їв, приказок та інших крилатих висловів у контекстуальній площині авторського твору;
- виявити та з'ясувати семантику власних афористичних висловлювань авторки, вмонтованих у поетичний текст.

Усна народна творчість містить інформацію, що включає різні соціальні, етнографічні, історичні, культурологічні, філософські відомості

й передає її (цю інформацію) в асоціативно-образному вияві. Тобто «ще задовго до виникнення писемності виник фольклор, який був одним із найважливіших джерел нагромадження та передавання інформації про розвиток суспільства, його історію, культуру тощо. Виникнення фольклору пов'язується з порою, коли людина вперше почала сприймати навколишнє середовище як певну систему, в якій, окрім людини, були і сонце, і місяць, і земля, і явища природи, і, звичайно, боги, які впливали на функціонування цієї системи» [8, с. 100].

Щоб зрозуміти народ, його радощі й болі, правічні бажання й поривання, його (народ) треба «бачити всюди: серед села, серед поля, у його праці тяжкій, забавах веселих, у його стосунках між собою, в його сім'ї, у його радощах-горі... Пісня, казка, приказка, мов ті муровані склепи-схованки, багато ховали в собі його сліз, його таємних надій, думок. Добре було б ті пісні, казки, приказки позбирати, позаписувати – то була б книжка великого життя, великого горя...» [9]. Таким неоціненним багатством, здобутим із глибинного джерела великого духу народного, бачив фольклор Панас Мирний. Письменник-мислитель мав рацію, адже в народній мудрості спроектовано концептуальну картину світу в її національній своєрідності.

Як відомо, фольклор поділяється на різні жанри: анекдоти, байки, гуморески, думи, казки, легенди, міфи, оповідки, перекази, пісні, приказки, прислів'я, примовки (примовлянки), лічилки тощо. Багато таких фольклорних перлин використано в авторських творах у вигляді цитувань, алюзій, ремінісценцій, переспівувань, традиційних образів, мандрівних сюжетів тощо. Одним із найбільш використовуваних різновидів інтертексту є алюзії. У функції алюзій часто виступають народні прислів'я та приказки, різні фразеологізми крилаті вислови, так звані «золоті слова» давніх мислителів, незрідка й ремінісценції з уже відомих творів, специфічно поцитоване крилате слово або інше писемне джерело [4, с. 2].

Знання фразеології, розуміння її крилатої мудрості й уміле вживання є свідченням високої мовної культури людини. У поетичному просторі Ліни Костенко, зокрема у романі «Маруся Чурай», наявні прислів'я, приказки, крилаті слова як у традиційному, так і в художньому трансформованому вигляді. Наприклад: «Він, – каже, – гордий. З ним не звариш каші» [6, с. 52]; «Знайшов собі ти дівчину до пари, / а я ускочив під дурного греблю» [6, с. 58]; «Сидиш, мовчиш, ні за холодну воду. / Та й не туди, що я уже стара» [6, с. 59]; «Вся Україна полум'ям горить, / він і на цьому теж нагріє руки» [6, с. 46]. «Мені таку невістку ані на оч, / ні на оч, сину, поки я жива!» [6, с. 59]; «Твій батько теж... Була така Ликера... / він п'ятами від неї накивав» [6, с. 64]. «Як я крізь землю там не провалився? / Не збив кулак об стіни об оті» [6, с. 65]; «...Спливло життя, як листя за водою» [6, с. 41].

У цих рядках роману прислів'я та приказки «з ним не звариш каші», «ускочити під дурного греблю», «ні за холодну воду (не братися)», «нагріти руки (на чомусь)», «ані на очі», «накивати п'ятами», «провалитися крізь

землю», «сплигло (життя) за водою» вжито майже без змін. Так само без суттєвої трансформації у її образному значенні вжито приказку «зійти на пси» у таких рядках твору: *«Ми вже й без неї з'їхали нінащо, / а з нею геть вже зійдемо на пси»* [6, с. 60]; *«І те кварцяне військо зашкарубле, / і ті гусари, зведені на пси»* [6, с. 140].

Використавши ідіому «отримати гарбуза» або «дати гарбуза»; «підсунути гарбуза»; «нагородити гарбузом»; «покопити гарбуза», яка виникла на підставі обряду сватання, Ліна Костенко оприявнює її в сюжеті твору: *«І сниться хлопцям – придане горою, / комори, скрині, лантухи, вози! / А понавколо свахи ходять роєм, / А зверху Галя котить гарбузи...»* [6, с. 47].

Взявши за основу прислів'я «святий та Божий – на чорта схожий», авторка творчо його трансформувала: *«Яка стоїть, немов свята та Божя. / Ото така вже вдача потайна. / Бо на обличчя з янголами схожа, / але в душі – то чистий сатана»* [6, с. 13]. Окресливши таким чином тематику твору, поетеса творчо опрацювала її, протиставивши портретну характеристику образу піснетворки з думкою сторонніх людей про її внутрішній світ.

Від авторського переосмислення фольклор не втрачає своєї колоритності і неповторності, навпаки, він набуває виразності й образності. У авторському переосмисленні, наприклад, подано паремії про дволикість людську: *«Я зроду не співала на два криласи, / мені було це важко зрозуміть»* [6, с. 70]; *«Нелегко, кажуть, жити на дві хати. / А ще нелегіше – жити на дві душі»* [6, с. 73], які за змістом відповідають прислів'ю «не можна одній (людині) всидіти на двох стільцях».

Близькими за змістом до прислів'їв «який батько, такий син» та «життя прожити – не поле перейти» подано висловлювання в авторському переосмисленні такими фразами: *«Який жених, такі його й бояри. / Бодай би вік не бачить цих бояр»* [6, с. 71]; *«Життя – така велика ковзаниця. / Кому вдалось, не падавши, пройти?»* [6, с. 73].

Особливості функціонування прислів'їв, приказок та інших крилатих висловів у контекстуальній площині авторських творів полягають у тому, що вони допомагають увиразнити семантичне наповнення художнього твору, підкреслити його ідею. Текст усередині іншого тексту може відображати шкалу авторських вартісних оцінок, його естетичні смаки, тобто автор може: а) відсторонено подавати констатацію факту; б) виступати на підтримку висловлюваної думки; в) бути в опозиції до неї [3, с. 311]. Так, устами героїв свого роману поетеса заперечує прислів'я «чужа душа – темний ліс»: *«Чужа душа – то, кажуть, темний ліс. / А я скажу: не кожна, ой, не кожна! / Чужа душа – то тихе море сліз. / плювати в неї – гріх такий, не можна»* [6, с. 18].

Деякі паремії містять у собі злу і дошкульну іронію, тобто сарказм, де декларується відвертий вияв ненависті, презирства до зображуваних явищ, подій чи рис людського характеру. Саме такі прислів'я вжито в

деяких епізодах роману: *«Щоб у заміжніх погубив підметки? / Чи, як чернець, скоромився мирським?»* [6, с. 16]. *«Смалив до двох, то й попалив халяви»* [6, с. 16]; *«Все ніколи. То в них і повелося: сьогодні ситий, бо учора їв»* [6, с. 19]. *«Хто – за Богдана, хто – за короля, / А він – за тих, которії не проти»* [6, с. 46].

Подекуди авторка заангажує й біблійні фразеологізми (біблеїзми), які ж доречними саме у тій чи тій частині твору, як от: *«Не те щоб я невірний був Хома»* [6, с. 60].

Афоризм – це вислів, де в максимально ущільнених сюжетних схемах вмонтовано узагальнено-філософські образи, що відкривають цілі пласти людського буття в його розмаїтості та багатогранності. Як слушно зазначив Леонід Кравчук, «афоризм – це дисциплінована думка, яка пройшла вишкіл серйозної інтелектуальної культури. Здатність до афористичного мислення відрізняє високорозвинену людину» [11, с. 6].

У сучасних наукових дискусіях остаточно ще не розв'язано питання про зарахування афористичного жанру до сфери художнього чи філософського дискурсів. У лексикографічних і літературознавчих розвідках термін «афористична словесність», «афористична філософія», «філософія афоризму» фіксуються як рівнозначні. Сентенційно-повчальна думка в афоризмі виступає світоглядною альтернативою [12, с. 41]. Так, афористичні висловлювання, що їх оприявлено у творі Ліни Костенко справді є репрезентантами світоглядних переконань самої авторки, оприлюднених через образ піснетворки Марусі Чурай. Прикметними у цьому сенсі є афористичні висловлювання про значення слова у житті людини: *«У мене, пане, слово не куповане, і я його не продаю»* [6, с. 19]; *«А правда, пане, слово більмувате. / Воно не бачить, хто його сказав»* [6, с. 24].

Порівняння (зіставлення, протиставлення, паралелізм, повтор) у пізнанні навколишнього світу відіграє важливу роль, оскільки, як відомо, все пізнається в порівнянні. Порівняння як метод пізнання використовується і в мовленнєвій діяльності. Як засіб художньої образності порівняння зафіксовано й у багатьох пареміях, тобто існує низка таких прислів'їв, приказок, афоризмів, крилатих слів, що у них закладено оцінку предмета, особи, дії, явища, розкодування змісту яких засновані на порівнянні. Однак порівняння можуть будуватися за різними принципами та прийомами. Одним із таких прийомів є антитетика, за допомогою якої Ліною Костенко влучно й образно передано ставлення до життя, до вибору буттєвих пріоритетів різними особистостями: *«Моя любов чолом сягала неба, / а Гриць ходив ногами по землі»* [6, с. 42]; *«Земля, земля... а небо де твоє?»* [6, с. 43]; *«Чи він мені, чи я йому – нерівня. / Нерівня душ – це гірше, ніж майна!»* [6, с. 52].

Деякі паремії містять філософські розмірковування, що мають здебільшого глибоке смислове навантаження психологічного характеру: *«Я ж хотіла не себе втопити, / я ж хотіла утопити біль!»* [6, с. 49]; *«Стару людину ганити негоже. / Та й, власне, що ж, відомо вже давно: /*

співає кожен, хто якої може. / І так співає, як йому дано» [6, с. 59]; «Душа летить в дитинство, мов у вирій, / бо їй на світі тепло тільки там» [6, с. 37]; «...пішов у смерть – і повернувся в думі, / і вже тепер ніхто його не вб'є» [6, с. 41]; «І я ще, як малесеньке дівчатко, щоранку починаюся спочатку» [6, с. 33]; «А ця тюрма – оце і є свобода, / бо я вже тут нічого не боюсь» [6, с. 35].

Як слушно зазначив англійський вчений XVII століття Френсіс Бекон, «афоризми слугують не тільки для розваги чи прикрашання мови, вони, безперечно, важливі й корисні в діловому житті і громадянській практиці». Користь афоризмів полягає передусім у тому, що вони дають можливість оперативної знайти підтвердження або спростувати істинність тих думок, які тебе тривожать, а особливо з тих проблем, із яких ти не завжди знаходиш розуміння людей, що тебе оточують, у тому числі й близьких [2, с. 3].

Паремії, у всіх їхніх різновидах (прислів'я, приказки, фразеологічні одиниці, ідіоматичні словосполучення, афоризми тощо) дають можливість стисло і яскраво висловлювати думку, виявляючи при цьому таку образність та смислову глибину, якої складно, а подекуди й неможливо досягти іншими способами. Заангажування паремій у художньому творі свідчить про авторську універсальність, неординарність та широту мислення. Яскраві ж авторські афористичні висловлювання свідчать про те, що поетеса бездоганно володіє жанром поетичного лаконізму, коли сюжет сконцентрований в одному реченні, в одній фразі, іноді навіть в одному слові. У максимально ущільнених сюжетних схемах вмонтовано узагальнено-філософські образи, що відкривають цілі пласти людського буття в його розмаїтості та багатогранності.

Використання малих фольклорних жанрів, які виступають у поетичному творі у функції алюзій, є досить цікавим різновидом інтертексту, однак малодослідженим у літературознавстві. Уважаємо, що ці проблеми є перспективними і ще чекають на своїх дослідників.

Література

1. Барабаш С. Творчість Ліни Костенко в ідейно-художньому контексті літературної доби : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / С. Барабаш. – Л., 2004. – 24 с.
2. Библия парадоксов. Парадокс – это истина, поставленная на голову, чтобы на нее обратили внимание : афоризмы и мысли выдающихся людей / [авт.-сост. В. Зубков]. – М. : Астрель : Хранитель, 2008. – 475 с.
3. Віват Г. Лірика дисидентів в інтертекстуальному полі множинності : [монографія] / Ганна Віват. – Одеса : ВМВ, 2010. – 368 с.
4. Ігнатенко М. Алюзія у словесній творчості Т. Шевченка / Микола Ігнатенко // Дивослово. – 1999. – № 2 – С. 4–8.
5. Ковалевський О. Ліна Костенко : філософія бунту й «філософія серця» : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / О. Ковалевський. – Х., 2002. – 20 с.

6. Костенко Л. Маруся Чурай / Ліна Костенко, Олександр Олесь, Василь Симоненко, Василь Стус. – К. : Наукова думка, 1999. – 272 с.
7. Криловець Н. Філософська поезія Ліни Костенко : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Н. Криловець. – Острогоз, 2012. – 20 с.
8. Кушнір В. Народнознавство Одещини : [навчальний посібник] / Кушнір В. – Одеса : Гермес, 1998. – 245 с.
9. Мирний Панас. Повія [Електронний ресурс] / Панас Мирний. – Режим доступу : www.ukrlib.org.
10. Пономаренко І. Художня своєрідність поезії Ліни Костенко (Інтертекстуальність і феномен агону) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / І. Пономаренко. – К., 2005. – 20 с.
11. Українська афористика Х–ХХ ст. / [під загальною редакцією Івана Драча та Володимира Черняка]. – К. : Вид. центр «Просвіта», 2001. – 320 с.
12. Шарманова Н. Ментальний план афористичного світобачення (на матеріалі сучасної української афористики) / Наталя Шарманова // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наукових праць. – Вип. 21. – Ч. 1. – К. : Акцент, 2005. – С. 639–647.

References

1. Barabash S. Tvorchist Liny Kostenko v ideino-khudozhnomu konteksti literaturnoi doby : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia dokt. filol. nauk : spets. 10.01.01 «Ukrainska literatura» / S. Barabash. – L., 2004. – 24 s.
2. Bibliya paradoksov. Paradoks – eto istina, postavlennaya na golovu, chtobyi na nee obratili vnimanie : aforizmyi i myisli vyidayuschihhsya lyudey / [avt.-sost. V. Zubkov]. – M. : Astrel : Khranitel, 2008. – 475 s.
3. Vivat H. Liryka dysydyentiv v intertekstualnomu poli mnozhynnosti : [monohrafiia] / Hanna Vivat. – Odesa : VMV, 2010. – 368 s.
4. Ihnatenko M. Aliuziia u slovesnii tvorchosti T. Shevchenka / Mykola Ihnatenko // Dyvoslovo. – 1999. – № 2 – S. 4–8.
5. Kovalevskiy O. Lina Kostenko : filosofiiia buntu y «filosofiiia sertsia» : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk : spets. 10.01.01 «Ukrainska literatura» / O. Kovalevskiy. – Kh., 2002. – 20 s.
6. Kostenko L. Marusia Churai / Lina Kostenko, Oleksadr Oles, Vasyl Symonenko, Vasyl Stus. – K. : Naukova dumka, 1999. – 272 s.
7. Krylovets N. Filososfska poeziiia Liny Kostenko : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk : spets. 10.01.01 «Ukrainska literatura» / N. Krylovets. – Ostroh, 2012. – 20 s.
8. Kushnir V. Narodoznavstvo Odeshchyny : [navchalnyi posibnyk] / Kushnir V. – Odesa : Hermes, 1998. – 245 s.
9. Myrnyi Panas. Poviiia [Elektronnyi resurs] / Panas Myrnyi. – Rezhym dostupu : www.ukrlib.org.
10. Ponomarenko I. Khudozhnia svoieridnist poezii Liny Kostenko (Intertekstualnist i fenomen agonu) : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia

kand. filol. nauk : spets. 10.01.01 «Ukrainska literatura» / I. Ponomarenko. – K., 2005. – 20 s.

11. Ukrainska aforystyka XX–XXI st. / [pid zahalnoiu redaktsiieiu Ivana Dracha ta Volodymyra Cherniaka]. – K. : Vyd. tsentr «Prosvita», 2001. – 320 s.

12. Sharmanova N. Mentalnyi plan aforystychnoho svitobachennia (na materiali suchasnoi ukrainskoi aforystyky) / Natalia Sharmanova // Literatura. Folklor. Problemy poetyky : zb. naukovykh prats. – Vyp. 21. – Ch. 1. – K. : Aktsent, 2005. – S. 639–647.

*Статтю рекомендовано до друку
кандидатом філологічних наук,
доцентом кафедри українознавства та лінгводидактики
Одеської національної академії харчових технологій
Южаковою Оленою Іванівною*

Стаття надійшла до редакції 5 серпня 2016 року